

Українське звичаєве право у творах В.Б. Антоновича

І.Ю. Панова

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Університет економіки та права «КРОК»

Д.І. Панов

кандидат юридичних наук

У статті проаналізовано наукові праці В.Б. Антоновича на предмет дослідження вченим українського звичаєвого права. Встановлено характерні риси, особливості утворення та еволюції українського звичаєвого права.

Ключові слова: В.Б. Антонович, звичаєве право, копний суд.

В статье проанализированы научные работы В.Б. Антоновича на предмет исследования украинского обычного права. Установлены характерные черты, особенности образования и эволюции украинского обычного права.

Ключевые слова: В.Б. Антонович, обычное право, копный суд.

In the article the scientific works of V. B. Antonovich, on the subject of the research of the Ukrainian common law, are analyzed. On the basis of the scientists works, the authors of this article, set the characteristic features and peculiarities of the formation and evolution of the Ukrainian common law.

Keywords: V. B. Antonovych, common law, «kopniy» court.

Постановка проблеми

Тривалий час поза увагою істориків права залишались наукові розвідки видатного українського історика В.Б. Антоновича на предмет дослідження українського звичаєвого права.

Це дослідження має на меті заповнити прогалини у вітчизняній історико-правовій науці, зокрема, щодо здобутків В.Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковці до цього часу не приділяли значної уваги здобуткам В.Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права. Хоча творчу спадщину вченого досліджували ще його сучасники та учні, серед яких слід відзначити: Д.І. Багалія, М.С. Грушевського, О.Ю. Гермайзе, М.Ф. Довнар-Запольського, Д.І. Дорошенка, С.О. Єфремова, М.М. Кордуби, В.Г. Ляскоронського, О.О. Малиновський, О.К. Мицюка, С.Т. Томашівського та ін. Серед сучасних вітчизняних дослідників слід відзначити професійних істориків, зокрема: В.І. Ульяновського, В.А. Короткого, С.І. Михальченка, В.В. Ващенко, О.І. Кіяна тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У літературі майже не вивчалися наукові розвідки видатного українського історика В.Б. Антоновича на предмет дослідження українського звичаєвого права. Зокрема, дослідження вченого проблем утворення, еволюції та особливостей українського звичаєвого права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження здобутків В.Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналізуючи творчий доробок київського історика, можна з певністю стверджувати, що вивчаючи історію України, він досліджував українське звичаєве право.

У першу чергу В.Б. Антонович відзначився як збирач українського звичаєвого права. Разом із М.П. Драгомановим він зібрав і опублікував у двох томах «Исторические песни Малороссийского народа» (1874-1875), які є багатющим матеріалом для вивчення звичаєвого права давньоруського періоду та періоду боротьби ко-

заків з татарами, турками і поляками. Як стверджує О.О. Малиновський, «досить цієї однієї книги, що в складанні брав участь Вол[одимир] Боніф[атійович], щоб зарахувати його до вчених, що збирали звичаєве право» [1, арк. 22]. Дійсно, історичні пісні не тільки засвідчують те, як позначилися на народній творчості історичні події, представляючи, таким чином, «поетичну історію суспільних явищ в Південній Русі» [2, С. III], а характеризують також народний побут взагалі і звичаєве право зокрема.

В інших своїх працях він виступає також як збирач і дослідник українського звичаєвого права. У 1877 р. була надрукована його етнографічна праця про чаклунство на Правобережній Україні у XVIII столітті. Аналізуючи по актових книгах Київського центрального архіву судові процеси по цій категорії справ, учений прийшов висновку, що останні не мали нічого подібного з «жорстоким характером» процесів про чаклунство в Західній Європі аж до кінця XVIII ст., де діяв закон, що встановлював смертну кару за чаклунство через спалення [3, с. 5]. Більше того, серед ста справ, які опрацював учений, майже в усіх застосовувалися норми звичаєвого права [3, с. 7].

У своїх історичних розвідках і лекційних курсах Володимир Боніфатійович з'ясовує питання утворення, еволюції й особливості українського звичаєвого права. Він наочно виявляє, як під впливом умов життя утворюються норми звичаєвого права і як, навпаки, через зміни його умов стародавні норми звичаєвого права поступово змінюються або скасовуються.

Так, наприклад, у Русько-Литовському князівстві за відсутності прямого спадкоємця все майно переходило великому князю. Це право князя називалося правом на «*відумерлі речі*». На основі цього права виник згодом звичай *jus caducum*, який по-народному звався просто «*кадук*». У силу цього звичаю, якщо хтось помирав, не залишаючи прямого спадкоємця, то перший шляхтич мав право забрати майно собі, лише повідомивши великого князя про те, що бере все майно собі і приймає на себе

всі зобов'язання померлого [4, арк. 183-183 зв.].

У силу військового обов'язку ленника доставляти у військо озброєних осіб виник спеціальний звичай контролю за дотриманням цього обов'язку: намісник викликав вояків, роблячи перекличку ніби для військового походу, і відмічав усіх присутніх – цей контрольний виклик називався «*попис*». Перед дійсним походом здійснювався такий же «попис», однак намісник уже відмічав усіх відсутніх. Якщо не було законної причини такої відсутності, то ленник втрачав землю [4, арк. 184].

По відношенню до землеволодіння також виробилися звичаї. Міська громада вважала за свою невід'ємну власність усю територію околиці, що тягнулась як до свого вішового центру. Це був стародавній звичай, що утворився у зв'язку з розселенням східних слов'ян. Однак у литовсько-польську добу великі князі, а згодом польські королі, щоб забезпечити військову оборону державі, почали роздавати землі військовим людям під умовою військової служби. Виникає шляхетське землеволодіння поруч із общинним [5, с. 2-4]. У зв'язку з цим, земельні права міських громад було обмежено, а потім і знищено. Околиці відриваються від міста, і влада міста поширюється виключно на територію в межах його стін. Стародавнє звичаєве право міста на околиці скасовується.

За стародавнім звичаєм міські громади відбували військову повинність, але у зв'язку з формуванням і розвитком військово-шляхетського стану цей звичай поступово замінюється грошовим податком, і утворюється новий звичай, що регулює питання визначеної суми податків. У кожному місті це питання вирішувалося по-різному. За новими умовами залишається тільки звичай, що вимагав від міського люду будувати та підтримувати у належному стані міську фортецю, оскільки місто з давніх часів було укріпленим пунктом [5, с. 15-17, 21].

Більше того, у зв'язку з розвитком старостинської влади змінюються права міської громади на самоврядування і самосуду – це право міських громад посту-

пово обмежується. Колишня вічова рівноправність членів громади замінюється старостинським всевладдям. Староста, як військовий начальник, начальник поліції, комендант фортеці і збирач податків, втручається в міські справи і поневолює міських жителів: бере на себе судочинство, накладає на мешканців різні повинності тощо [5, с. 42-45]. Спроби уряду обмежити владу старости в місті, призначаючи спочатку війтів для суду над членами міської громади за магдебурзьким правом, а потім надаючи самим містам грамоти на магдебурзьке право для збереження міського самоврядування, майже не дало користі. Ці грамоти іноді звільняли міста від суду старости, але часто підкреслювали, що старостинський суд залишається для справ між міщанами і шляхтичами та між міщанами і слугами шляхтичів. Крім того, старостинський суд був, так би мовити, апеляційною судовою інстанцією у справах, що розглядав магістрат [5, с. 53]. Таким чином, стародавній звичай самосуду змінювався і обернувся в обмежене судове право міської громади.

Дослідження інститутів українського звичаєвого права мало також місце в наукових інтересах вченого. *Копні суди* були невід'ємним елементом обштинного самоврядування на українських землях. Судовий процес у копних судах ніколи не зазнавав змін і завжди проходив за стародавніми звичаями «водлуг стародавнього права, звичаю давного купного» [6, с. 45]. Позивачі робили «обмову» до купників (суддів) з вимогою, щоб свідки давали щирі й правдиві покази. Потім купники вислуховували свідків, розглядали «особу» і складали вирок відповідно до норм стародавніх звичаїв обштинних судів [6, с. 45].

Професор відзначає демократизм судових рішень і самого процесу в купках порівняно з гродськими і магістратськими судами. Якщо в гродських і магістратських судах дозволялось піддавати підсудного тортурам аж до 1776 р., то обштинні суди обмежувалися лише показами свідків та іншими доказами. Цього було достатньо, щоб підсудний зізнався «добровольно без жадного примушення и жадное муки».

Купа також майже не користується правом смертної кари, а лише обмежується виплатою штрафу і винагороди. Досліджуючи по актових книгах Київського центрального архіву обштинні судові процеси, учений знайшов лише один випадок, коли купа за численні крадіжки протягом тривалого часу ухвалила вирок: «карать на горле через повешення по заслугам», додавши, що якщо позивачі погодяться взяти викуп і звільнити підсудного, то вони будуть відповідальні за його подальші незаконні вчинки, відшкодовуючи збитки, заподіяні засудженим [6, с. 45-46].

В історичних працях В.Б. Антоновича можна прослідкувати також дві характерні риси українського звичаєвого права – його *різноманітність* і *консервативність*.

У зв'язку з розвитком шляхетського землеволодіння земельні права міської громади були скасовані, однак цей процес проходив нерівномірно в усіх землях держави. У центрі він розпочався раніше, а на околицях пізніше, тому одночасно в різних місцевостях панували різні норми звичаєвого права міської громади. Наприклад, міста Чигирин, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Біла Церква ще в другій половині XVI початку XVII ст. володіли «як здавна» просторими землями – шляхетського землеволодіння майже немає, тому міста ще зберігають за собою статус вічового центру округу [5, с. 7-9]. У Каневі або Брацлаві хоча існувало шляхетське землеволодіння, однак багато земель ще належали міській громаді. Міщани разом з служилими особами виконували такі ж самі військові повинності [5, с. 10-11]. Проте міста на Західному Поділлі, Волині та на Північній Київщині рано втратили свої земельні права на околиці, оскільки тут рано почало домінувати шляхетське землеволодіння [5, с. 11].

У Чигирині, Каневі, Богуславі, Білій Церкві міщани виконували в другій половині XVI ст. і навіть на початку XVII ст. старовинний звичай відбувати військову повинність, а у Летичеві, Смотричі, Кам'янці, Луцьку, Володимирі, Києві тощо, навпаки, цей старовинний звичай було скасовано, міщани платили податки

грошима (міська громада була звільнена від військової повинності) [5, с. 17-20]. Такий соціальний феномен учений пояснює дуже просто: «Чим сильніше в цій місцевості збереглося общинне начало, тим більше її мешканці несуть військові повинності і, навпаки – чим більше громада обмежена і подавлена військовим станом, тим менш вона сама несе військові повинності і замінює останню грошовими внесками на користь князя або замкового уряду» [5, с. 17].

Старости, як збирачі податків, накладали на міщан податки і повинності – це був загальний звичай. Однак за різних часів і за різної місцевості утворилися різні звичаї щодо міських податків і повинностей. Міщани різних міст платили капщизну, верховщину, жалування, квітове, мито, млинове і т. п. [5, с. 39-40]. Крім цих грошових поборів, під виглядом замкових послуг, старости вимагали від міської людності: натуральні повинності, польові роботи, сторожу до скарбниці старости і в'язниці, допомоги під час полювання, приміщення для старостинських слуг, даремної роботи ремісників тощо [5, с. 40-41].

Після Люблінської унії на території Великого князівства Литовського за прикладом Польщі панщина мала загальнообов'язковий характер, але на Правобережній Україні у кінці XVII ст. її знищено через постійні війни, козацькі повстання, татарськими набігами та втечею селян на Гетьманщину.

Володимир Боніфатійович Антонович визначає і другу характерну рису звичаєвого права – *консервативність*. Воно залишилося на довгі роки, конкурує із законодавством, що не відповідало умовам життя і навіть виконувалося всупереч такому законодавству. Так, стародавнє українське церковне звичаєве право побудовано на демократичному принципі, а саме: рівність духовних осіб і мирян в обговоренні церковних справ, зокрема церковних реформ, тому з погляду церковного звичаєвого права церковну унію 1596 р. православний люд не визнавав за чинну і обов'язкову, оскільки не було згоди нижчого духовенства і мирян [7, с. 470].

Крім того, за звичаєвим правом усім членам церкви належало право обирати собі не тільки ієреїв, а й єпископів. І незважаючи на всі репресивні заходи польського уряду проти православної церкви після 1596 р., все ж таки траплялися випадки виконання цього старовинного звичаю і в XVII-XVIII століттях.

У тих місцевостях, де общинне начало збереглося, магдебурзьке право в народній правосвідомості вважалося не лише надбанням одного міста, а й околиці, забезпечуючи гарантії самоврядування цілої околиці або округу [5, с. 66]. Магістрати судили міщан і селян у кримінальних і цивільних справах, а також записували у своїх книгах акти цілої околиці. Навіть коли в межах околиці «старого» міста засновувалися нові міста, що отримували самостійний привілей на магдебурзьке право, то останні вважали себе підлеглими першому. Міщани ходили на сходки і брали участь у виборах «старого» міста. Магдебурзьке право було ніби символом місцевої автономії, що давало змогу міцно утвердити общинний устрій [5, с. 66].

Поруч зі «шляхетським правом», яке вважало права на селян і землеволодіння природним правом шляхтича, утворюючи тим самим позитивне право, що існувало у формі звичаю або закону, професор виявляє також норми природного звичаєвого права, що утворило соціально-економічні чинники минулого життя українського народу. З погляду природного звичаєвого права, сільська людність вважала за правомірні такі явища, як козацькі та гайдамацькі повстання.

Кріпацтво, що регулювалося нормами звичаєвого права і зрештою було затверджене законодавством, стало інститутом позитивного права. Покріпачене селянство мусило коритися нормам права про кріпацтво, однак у своїх мріях народні маси утворили, відповідно до своєї правосвідомості, норми іншого, бажаного права, що вимагало позбавлення від панської неволі. З погляду народної правосвідомості, селянські втечі розглядалися як правомірне явище. Незважаючи на заборону і сурове покарання, такі втечі часто практи-

кувалися у другій половині XVI-XVII ст., продовжувалися й протягом XVIII століття. Селяни втікали поодинокі або групами з рухомим майном і худобою на вільні землі в пошуках кращого життя.

Особливо В.Б. Антонович наголошує на тому, що в історії України-Русі були моменти, коли здавалося, що мрія здійснюється і природне право обертається на позитивне. Дійсно, селяни на вільній землі й справді певний час не знали кріпацтва. У деяких містах Правобережної України шляхетський лад був знищений. На Фастівщині за часи полковника Палія панував козацький лад. Уся людність зараховувалася в козацькі полки і користувалася правами вільного козацтва [8]. На Лівобережній Україні деякий час також панував вічовий козацький устрій, але досить недовго. Однак проходив час, і феодалні відносини укорінювалися ще з більшою силою.

Висновки

Українське звичаєве право, незважаючи на те що не входило в безпосередні нау-

кові інтереси вченого, займало далеко не останнє місце в його науковій діяльності. У більшості своїх праць професор так чи інакше торкається цієї теми, відзначившись і як збирач, і як дослідник звичаєвого права. Уміло розкладаючи фактичний матеріал, В.Б. Антонович з'ясував проблему утворення, еволюції та особливості українського звичаєвого права, обґрунтовуючи, що під впливом соціально-економічних умов життя утворюються норми звичаєвого права і, навпаки, через їх зміни старі норми звичаєвого права поступово змінюються або скасовуються новими.

Окрім об'єктивних причин, що суттєво впливали на еволюцію звичаєвого права, учений досить влучно помічає дві його основні риси – це різноманітність через місцеві особливості, що утворилися під впливом особливих умов місцевого життя, а також консервативність, оскільки воно залишалося на довгі часи, конкуруючи з чинним законодавством, і досить часто виконувалося всупереч йому.

Література

1. НБУ. ІР, ф. 10, спр. 17688, 22 арк.
2. Антонович В. Исторические песни Малорусского народа / В. Антонович, М. Драгоманов. – К., 1874. – Т. 1. – 336 с.
3. Антонович В. Б. Колдовство. Документы – процессы – исследования / В. Антонович. – М. – СПб, 1877. – 139 с.
4. НБУ. ІР, ф. 1, спр. 8093, 184 арк.
5. Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798 / В. Антонович. – М. – К., 1870. – 94 с.
6. Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / В. Антонович В. – М. – К., 1867. – 62 с.
7. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 470-532.
8. Див.: Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 287-372.